

**NİZAMİ GƏNCƏVİ
VƏ
FOLKLOR**

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

**NİZAMİ GƏNCƏVİ
VƏ
FOLKLOR**

BAKİ - 2013

REDAKTORU: Muxtar KAZIMOĞLU (İMANOV)
filologiya üzrə elmlər doktoru

TƏRTİB EDƏNİ: Seyfəddin RZASOY
filologiya üzrə elmlər doktoru

Nizami Gəncəvi və folklor, Bakı, “Nurlan”, 2013, 214 səh.

Kitabda Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının görkəmli siması Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı məqalələr toplanmışdır. Məqalələr Nizami irsinin bədii-estetik cəhətdən tükənməz olduğunu göstərməklə yanaşı, nizamişünaslığın Azərbaycan humanitar-filoloji fikrinin aktual və perspektivli sahəsi olduğunu bir daha ortaya qoyur.

Kitabdakı məqalələrin bir çoxu dahi şairin anadan olmasının 870 illik yubileyi ilə bağlı AMEA Folklor İnstitutunda keçirilən elmi sessiyada oxunmuş məruzələr əsasında hazırlanmışdır.

folklorinstitutu.com

F 3202050000 Qrifli nəşr
098 - 2013

© Folklor İnstitutu, 2013.

**Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin
870 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin**

*Ramazan QAFARLI,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
AMEA Folklor İnstitutu*

NİZAMİ POEZİYASINDA MƏKAN, ZAMAN VƏ KƏMİYYƏT VƏHDƏTİ: DİNİ-MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏ KONTEKSTİNDƏ

Nizami epik əsərlərini dünyanın ilkin ümumi strukturuna uyğun şəkildə qurur. Həmin struktura əsasən bütün yaranışların – istər maddi, istərsə də mənəvi quruluşu eynidir. Söhbət varlıqların zahiri görünüşündən, həcmindən, ölçüsündən deyil, təbiətindən, tərkibindən, fəaliyyət sistemini formalaşdıran əlamətlərindən gedir. Doğrudur, mifik təsəvvürlərdə dünyanın meydana gəlməsi ilahi qüvvələrlə əlaqələnir. Müəyyən prinsip və ardıcılıqla **varlıqlar – göy, ulduzlar, günəş, ay, yer, dağ, çay, dəniz, məxluqat** mühüm **dörd ünsürün – su, od, torpaq və havanın vəhdətindən** əmələ gəlir. Bütün varlıqlar durğunluqdan çıxdığı nöqtədən uzaqlaşıb təzədən ora – başlanğıca can atır. Onları hərəkətə gətirən qüvvə Nizamidə **eşqd**ir. Bu strukturda canlıların, xüsusilə, insanın doğulması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ağıl, şüur, daha doğrusu, mənəvi aləm Adəm vasitəsi ilə göydən yerə endirilir, bundan sonra Yaradıcı öz funksiyasının cüzi bir hissəsini bəşər oğluna güzəştə gedir. İnsanlar artıb çoxaldıqca aqlın meydanı da genişlənir, fikirlər haçalaşır, qarşındurmalara gətirib çıxardır. İnsan özünü dərk etdikcə, onda böyüklük, iqtidarlıq meylləri artır. İddiaları yatağına sığmayıb hərisliyə, şəhvətə dönür. Öz Yaradıcısına doğru can atanların bəziləri dünyanın naz-nemətinə uyub yollarını azırlar. Onda Tanrı insanların arasından birini seçib peyğəmbərlik zirvəsinə qaldırır və onu ideyalarının daşıyıcısına çevirir.

Beləcə dünyada hər şey başlanğıcdakı dünya modelinin analoqu kimi eyni formada doğulub inkişaf edir. Nizami poemasının quruluşunun həmin strukturla üst-üstə düşən tərəfləri çoxdur. Diqqət yetirsək, görürük ki, başqa əsərlərinin girişində olduğu kimi «Leyli və Məcnun»da da yaxşı, yaxud pisi, xeyir, yaxud şəri meydana gətirən Allahdır. Tövhid və nət hissələrində Tanrının dünyayarətmada gördüyü bütün işlər İslam mifologiyasına və Azərbaycan türklərinin ilkin inanclarına əsasən verilir. Sonra şair Allahın yer üzündəki seçmə insanlarından bəhs açır. Adəmdən başlayaraq Məhəmmədə qədər olan əksər peyğəmbərlərin – Musa, Yaqub, Süleyman, Davud, Yusif və İsanın həyatının ibratəmiz məqamlarını poetik dillə diqqət mərkəzinə çəkir. Şair bir növ göylə yer arasında körpü yaradan həmin müqəddəs insanların fəaliyyətindən ibrət aynası kimi faydalanır. Ümumiyyətlə, Nizaminin məhəbbət dastanını ilkin təsəvvürlərdəki strukturla müqayisə etdikdə məqsədli şəkildə onları təkrarladığının şahidi oluruz.

SIRA	DÜNYAQURMANIN ƏSAS MƏQAMLARI	NİZAMİDƏ ƏKSİ
	Əbədilik.	Sözün əzəli.
	Yaradıcı və adları.	Tövhid.
	Qərar. Proses. «Kun\Ol» əmri.	Nət. Münacat.
	Ünsürlər arasında əlaqələrin və münasibətlərin qurulması.	Məkan, zaman, kəmiyyət vəhdəti.
	Dünyanın quruluşu.	Vahid - əkizlik - üç dünya - dörd yön - yeddi qat - doqquz göy

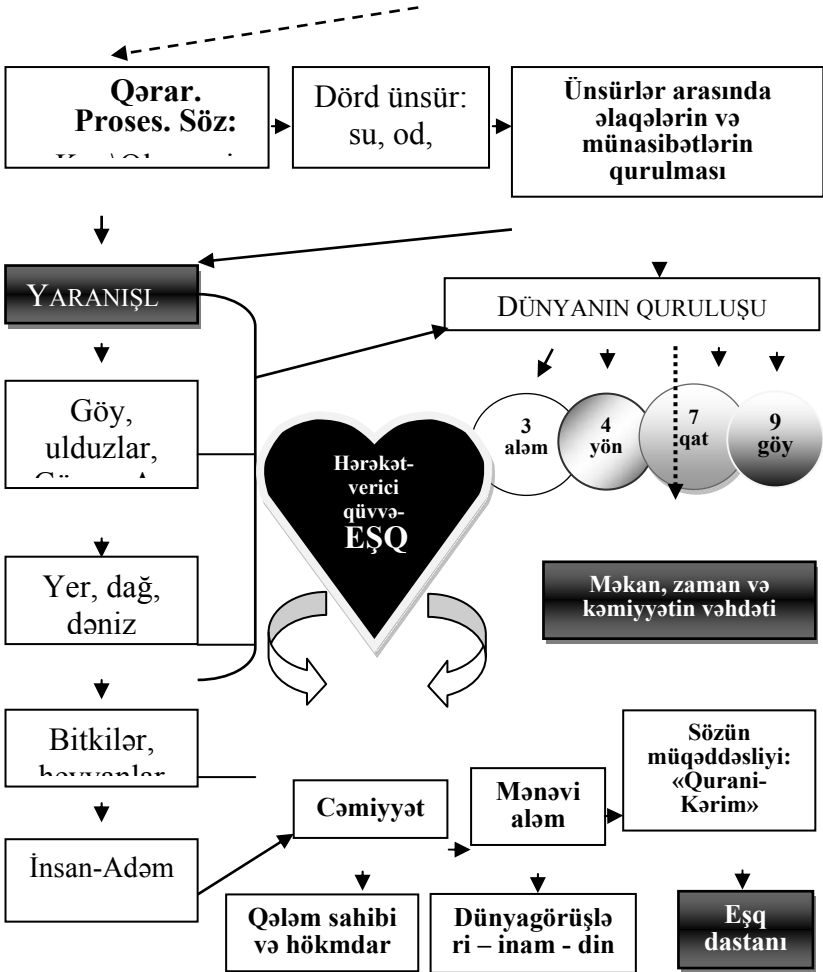
	Yaranışlar.	Göy, yer, dağ, dəniz, Günəş, Ay...
	İlk insanın Yer üzünə gəlməsi.	Adəm.
	Allahın seçimləri: peyğəm-bərlər.	Sitayış. Merac.
	Dünyanı idarə edən qüvvə.	Məhəbbət. Varlıqların öz başlanğıcına və insanların haqqa - öz yaradıcısına çatmaq təşəbbüslə-rindən doğur.
0	Təbiət.	Yerin faunası və florası əmələ gəldikcə, məkan və zaman mücərrədlikdən çıxıb konkretləşir.
1	Cəmiyyət.	İqtidarlar, sənətkarlar və rəiyyət qarşılaşdırılır. Mənəvi amilin – bədii sözün yaşadılması üçün birincilər mədh edilir.
2	Dünya daimidir \\ Dünya fanidir.	İnsanın maddi tərəfi – bədən, cism dəyişsə də (torpağa çevrilsə də), mənəvi göstəriciləri - söz və yaxşı ad həmişə qalır//Həyat şirin görünsə də, ölüm haqq sayılır.
3	Zaman daim irəliyə doğru addımlayır.	Keçmişə qayıtmaq mümkün deyil.
4	Hər şey kəmiyyətlə taraz-lanır.	Rəqəmlərin sakrallığı ilə dünya-qurmanın mərhələləri və əsas strukturları işarələnib özünü təsdiqləyir.

5	Sözün qüdrəti.	Hikmət və mövizəyə (nəsihətə) meydan verilir. Şair özü və ailəsi haqqında açıqlamalar edir.
6	Sözün müqəddəsliyi: «Qurani-Kərim»	«Leyli və Məcnun» dastanının əsas mətni: a) İnsan doğulur, b) boya-başa çatır, c) təlim-təhsil alır, d) özünü dərk edir, e) sevib-sevilir, f) eşqi cəmiyyətdə inkar edilir, g) şərlə qarşılaşır, h) mübarizə aparır, i) acı-ağrı çəkir, j) gerçək aləmin naz-nemətindən əlini üzür, k) vüsala yetir, l) dünyasını dəyişir, m) haqqa qovuşur!..

Aparılan müqayisəni daha aydın görmək üçün «Dünyaqurmanın əsas məqamlarını göstərən sxem»in «Leyli və Məcnun» kitabının strukturu ilə üst-üstə düşən cəhətlərini nəzərdən keçirək.

**DÜNYAQURMANIN ƏSAS MƏQAMLARINI
GÖSTƏRƏN SXEM**

ƏBƏDİLİK – YARADICI – VAHİD

1. **Ədəbilik//Sözün əzəli.** Azərbaycan mifoloji dünyagörüşündə bütün maddi və mənəvi ünsürlərdən əvvəl

də, sonra da bir əbədi mövcudluq var, o da Yaradıcıdır. Buna uyğun Nizami yazır ki:

*O var ikən hələ [göylər] və yastı [yerlər] yox idi,
İndi mövcud olanlar olmayanda da o, var olacaq.¹*

Şair dünya yaranmamışdan qabaq ancaq Allahın tək halda varlığını və daimiliyini təsdiqləyir. Əksər mifoloji sistemlərdə yaradıcıyadək yaşayışın olması göstərilir. «Avesta»da əsas yaradıcı Ahur-Məzda kimi səkkiz tanrıdan söhbət gedir. Yeri, Göyü yaradan Ahur-Məzdın dünyaya gəlməsi üçün zaman və tale tanrısı Zirvan min illər boyu qurbanlar verir. Deməli, mücərrəd məkanda və mifik zamanda başqa varlıqlar mövcud imiş ki, onları qurban da kəsirdilər. Yaxud yunan mifologiyasında dünyanın əsas elementlərini köməkçi tanrılar vasitəsi ilə yaradıb idarə edən Zevsə qədər Kronun çoxsaylı icadları olmuşdur. Belə mifoloji sistemlərdə dünyanın başlanğıcı dumanlı təsvir edilir və insanların sitayiş etdiyi əsas yaradıcılar onlaradək qurulan dünya modelində restovrasiya (köklü dəyişikliklər) edirlər, bir növ onu durğunluqdan çıxardıb hərəkətə gətirir, tamamlayırlar.

Yaradıcının mütləqliyi, daimiliyi, vahidliyi, birinciliyi, ilkinlərin ilkini olması ideyası Azərbaycan mifik görüşlərinin arxaik nağıl, qəhrəmanlıq eposu, klassik ədəbiyyatdan başlamış son zamanlarda xalqın dilindən yazıya alınan inanclara, mif mətnlərində də müxtəlif qaynaqlarında özünə geniş yer tapır. Məsələn, «Lap qabaxlar Allahdan başqa heç kim yoxuymuş. Yer üzü də başdan-ayağa suyumuş. Allah bu suyu lil eliyir. Sonra bu lili qurudup torpax eliyir. Sora torpaxdan bitkiləri cücərdir. Onnan sora da torpaqdan palçıx qəyirip insanları yaradır, onnara uruh verir».²

2. Yaradıcı və adları // Tövhid. Göylə Yerin birliyi, yəni yaradıcının insanlara, təbiətə yaxınlığı. «Qabaxlar göy yerə yaxın idi. Adamlar bir-birini öldürüb qan töküdürlər,

¹ Leyli və Məcnun, s. 17.

² Azərbaycan mifoloji mətnləri, s. 35.

bərəkətin qədrini bilmirdilər. Bunu görəndə tanrının qəzəbi tutdu, göyü yerdən uzaqlaşdırdı».³

Nizami birmənalı şəkildə hər şeyin başlanğıcını Allah və onun müqəddəs adları ilə əlaqələndirir və əsərlərinin əvvəlində bir sorğuya cavab axtarır:

Ey adı ən yaxşı başlanğıc olan!

*Sənin adın olmadan kitabı necə başlayım?*⁴

3. Qərar. Proses. «Kun // Ol» əmri. Nət. Münacat.

Şair dünyanın mənəvi amillər üzərində qurulduğunu irəli sürür. Çünki ilk olaraq Allah aqlın irəli sürdüyü sözləri - yaranışların adlarını dilinə gətirmiş, sonra doğulmaq əmrini vermişdir. Lakin mənəvi amillərin təsiri olmasaydı, maddi şeylər cansız, hərəkətsiz, dəyişməz qalardı. Onları əlaqələndirən, bir-biri ilə bağlayan və ayıran da mənəvi ünsürlərdir. Nizami Yaradıcının düşünüb qərara aldığılarını sözə çevirib əmr verməklə gerçəkləşdirdiyini söyləyir:

Ey əmri mütləq təsirə malik olan!

*Sənin əmrinlə kainat törəmişdir.*⁵

Göyün - yaradıcının üz döndərməsinin səbəbinin insanların şərə, pis əməllərə meyl etmələri ilə izahı: «Əzəli yer üzündə heş nə yoxuydu. Elə vaxd öz-özünə cəlif keçirmiş. Sonra heyvanlar, cücülər, otdar, ağaşdar yarandı. Lap axırda Allah adamları yaratdı. Bullar yer üzündə o qədər artıf törədilər ki, dünya bullara darriğ elədi, insannar başdadılar bir-birinə pisdih, paxıllıq eləməyə. Bunu görəndə Göy acıxlanıf yerdən aralandı. O vaxtdan da bərəkət azalıf, çörəh daşdan çıxır».⁶ Nizamidə də həmin inancın eyni şəkildə izahına rast gəlirik:

Ey uca göyü qaldıran,

...Səcdədən boyun qaçırmış o naəhlin isə

Qapısı qıfıl üstündən bağlandı».⁷

³ Leyli və Məcnun, s. 35.

⁴ Yenə orada, s. 17.

⁵ Yenə orada, s. 17.

⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri, s. 35.

⁷ Nizami. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə). - Bakı, 1983, s. 15.

4. Ünsürlər arasında əlaqələrin və münasibətlərin qurulması // Məkan, zaman və kəmiyyətin vəhdəti. Bütün yaranışların mayasında dörd ünsür dayanır. *Su, od, torpaq və havanın* vəhdəti ilə zamanın çıxışı, məkanın isə ilk dayanacağı müəyyənləşir. Vahiddən zərrələr ayrılır, varlıqlara çevrilir, hər şey ikiüzlü formalaşır, rəqəmlərin ardıcılığı fəaliyyətin və inkişafın mərhələlərini təyin edir. Tərəzinin bir gözü olsaydı, ölçülərin bərabərliyini, tarazlığını tapmaq mümkün olmazdı. Dünya birüzlü yaranıb zaman və məkanla ikiləşəndə (gəcəli-gündüzlü, istili - soyuqlu, dağlı - düzənli) biri o birinin tərsi kimi meydana gəlmişdi. Varlıqlar cütləşəndə bir birinə əks tərəflərdə durmasaydı, təbiət durğunluqdan çıxıb bilməzdi. Nizami yazır ki:

*[Əlindəki] şey istər arpa, istər qara pul olsun,
Onda dörd gövhərdən [torpaq, od, su, hava]hər şey var.*⁸

Yaxud:

*Bir atla elə çapdın ki,
İki atlı [gəcə-gündüzlü] dövrünü arxada buraxdın,
Fələyin (bağı) dörd bir tərəfdən
Sənin mərhəmətindən min bəhər verdi.*⁹

Göründüyü kimi, şairin təsvir ustalığında sakral rəqəmlər əsas poetik vasitələrdən biridir. Eləcə də başlanğıcda zaman və məkan mücərrəd olsa da, çox hallarda torpaqla, yerlə əlaqələndir.

5. Dünyanın quruluşu. Dünya yeddi qatlı təsvir olunur. «Göyün yeddi qatı var. Birinci qat torpaxdı ki, qara camahat yaşayır. Sonrakı qatlarda huri-pərilər, qılmanlar, peyğəmbərlər yaşayır. Lap yeddinci qatda isə Allah öz taxtında oturub dünyanı idarə eləyir».¹⁰

Nizamidə bu məsələyə ikili münasibət özünü göstərir:

a) dünya doqquz qatdan ibarətdir:

⁸ Leyli və Məcnun, s. 33.

⁹ Yenə orada, s. 26.

¹⁰ Azərbaycan mifoloji mətnləri, s. 35.

*«Doqquz fələk öz gözlərindən ona kəcavə düzəltdi.
Zöhrə və Ay ona məşəltutan oldular».*¹¹

v) eləcə də mif mətnində verildiyi kimi dünya yeddi qatlıdır:

*Yeddi göyün bir zərrəsi olan biz,
Sənin yeddi xaricindən xaricik.*¹²

Yaxud:

*Sən fələyə yeddi düyün vurdunsa,
Onunla yetmiş düyün açdın.*¹³

6. Yaranışlar. «Sənin varlığın özündədir, Səndən əvvəl heç bir varlıq olmamışdır»¹⁴ - deyən Nizamiyə görə, Allah əvvəl göy qatlarını, sonra sudan yeri yaradır, orada insanları yerləşdirib yağış damcıları ilə torpağı cana, bərəkətə gətirir. Maraqlıdır ki, miflərdə olduğu kimi, Nizamidə də suyun günəş istisi ilə qurudulub qatı məhlula, isti məhlulun soyudulub yaş torpağa çevirməsinə işarə olunur:

*Sən göyləri qurub ucaltdın,
Yeri isə onların güzərgahı etdin.
Sən bir damcı sudan yaratdın
Günəşdən də parlaq gövhərləri...
Sən «Yağ» deməyincə, göy yağdırmaz,
Sən «Gətir» deməyincə, torpaq məhsul gətirməz...
İstini, soyuğu, qurunu və yaşı
Biri-birilə əndazəsincə qarışdırdın,
Elə bir (kainat) yüksəltidin və (onu) elə bəzədin ki,
Ağıl ondan yaxşıısını təsəvvürünə gətirə bilməz.*¹⁵

Mifik təsəvvürlərdə bəzən yaranışların mənbəyi Günəş, Ay və Ulduzlarla bağlanır. «Cinnər həmmişə istəyillər ki, adamnara pisdih eləsinlər. Bir də görürsən ki, cinnər göyə

¹¹ Nizami. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə). - Bakı, 1981, s. 27.

¹² Nizami. Yeddi gözəl, s. 16.

¹³ Nizami. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə). - Bakı, 1981, s. 18

¹⁴ Nizami. Yeddi gözəl, s. 15

¹⁵ Nizami. İsgəndərnamə (filoloji tərcümə). - Bakı, 1983, s. 22

qalxıp ya Günü, ya da Ayı tutdular, qabağa örtük çəkip qoymadılar ki, işıqları yerə düşsün».¹⁶

7. İlk insanın Yer üzünə gəlməsi // Adəm. Nizamının qənaətində xəta işlətdiyinə görə cənnətdən qovulub yer üzünə göndərilən ilk insan – Adəm türk olmuşdur.

Türkün mifoloji dünyagörüşündə belə bir təsəvvür var ki, yer üzünün ilk insanı Adəm ayağını torpağa basanda türk dilində danışmışdır. Ulularımız gələcək nəsillərə mifoloji görüşlərdən götürdükleri bir qənaəti həmişə örnək tək vurğulamışlar. Türkün dünyanın qədim və köklü sakini olduğunu hamıdan öncə böyük Nizami qeyd etmişdir. O, bəşəriyyətin atasının milliyyətindən danışanda bu qənaətə gəlir ki, Adəm də mənşəcə türkdür. Şairin «Sirlər xəzinəsi» poemasında oxuyuruq:

«[Alah] Adəmi öyrətdi» [ayəsi] onun pak sifətinədir...

O, həm ev-eşiyini, həm də [bəhişt] bəzəyini tərk edərək

Elə bir danənin tələsinə düşdü ki,

O [danə] «Allah sənə şükür!» duasına da layiq deyil...

O, ay kimi Xətay türkü oldu,

Və xəta zülfünü papağının altında gizlətdi¹⁷.

Şair ayəni Qurandan götürmüşdür, lakin müsəlmanların müqəddəs kitabında yazılmamışdır ki, Adəm xəta işlətdiyinə görə yer üzünə Xətay türkü sifətində göndərilmişdir. Eləcə də bəşərin atasının Aya bənzədilməsinə də Quranda işarə edilmir. Adama elə gəlir ki, Nizami Adəm peyğəmbərdən deyil, Ay kağanın bətnində ikən Allaha tapınan Oğuzdan danışır. Ola bilsin ki, Böyük türk sərkərdəsi Şah İsmayıl da özünə bu səbəbdən «Xətai» ləqəbini götürmüşdü. Maraqlıdır şairin qənaətinə görə, Adəm ay kimi Xətay türkü olub xəta zülfünü papağının altında gizlədir. Papağın məhz çox əski çağlardan Türkün qeyrət, namus rəmzinə çevrilməsinin kökündə bu qənaət dayanır.

¹⁶ Azərbaycan mifoloji mətnləri, s. 39

¹⁷ Nizami. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə prof. R.Əliyevindir. –Bakı, 1981, s. 79-81.

Bir fakt da heyvət doğurur: «Qayğısız Abdal» təxəllüsü ilə şeirlər düzüb-qoşan türk xalq təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Alaiyeli Əlaəddin Gaybi XIV yüzildə Ulu soydaşı Nizaminin səsinə səs vermişdir. O, Adəm peyğəmbərin «türklüyünü əsaslandırın» bir mifi xalq dilindən götürüb nəzmə çəkmişdir. Nizaminin və Qayğısız Abdalın yaşadığı bölgələrin ağsaqqalları danışdırlar ki: «Məlum səbəbdən həzrət Adəmin cənnətdən çıxması əmri verilir. Fəqət həzrət Adəm «bəlkə, əf edildim» - ümidi ilə bir müddət orada qalır. Bu durumu görə Cənab-i Haqq Cəbrayıl buyurur: «-Ya Cəbrayıl, get Adəmə söylə, Cənnətdən çıx!» Cəbrayıl vəzifəsini o dəqiqə yerinə yetirir. Lakin Həzrət Adəm cənnətdə qalmaq arzusunda və günahının bağışlanmasında yenə israrlı görünür. O zaman Cənab-i Haqq Cəbrayıl təkrar buyurur: «-Ya Cəbrayıl, get Adəmə TÜRK DİLİNDƏ söylə, durmasın, cənnəti ən qısa zamanda tərks etsin!..» [3, 259].

Göründüyü kimi, Allah Adəmin günaha batıb adiləşəndən sonra ilahi aləmdəki deyimi anlamadığını görür və öz mələyinə göstəriş verir ki, onunla yer əhli üçün ayırdığı dildə danışsın. Bu gün Azərbaycan türklərinin gündəlik söhbətləri zamanı fikrini düzgün anlada bilməyə, kəlmələri baş-ayaq söyləyə, tələffüz qaydalarına riayət etməyə qarşı acıqlanıb belə bir cümlə işlədirlər: «Sözünü Adam dilində söyləsənə!» Yaxud «Adam kimi danışsana!..» Bu o anlamı verir ki, ulu əcdad Adamın cənnətdən özü ilə gətirdiyi dili – türkcəni qoyub yad sözlər işlətmə. Bizcə, bu, Nizaminin və Qayğısız Abdalın faydalandığı əsatin əsrlərin sınağından keçərək xalq məsələsinə çevrilməklə şifahi yolla zəmanəmizə çatdırılmasıdır.

Qayğısız Abdalın «Gülüstan» əsərindəki mənzum parça daha dolğun və poetikdir:

«GÜLÜSTAN»NIN ORİJİNAL MƏTNİ:

*Nak buyurdu Cebraile var didi,
Ademi cennet içinden sür didi.
Geldi Cebrail Ademe söyledi,
Haq (buyruqanı) ayan eyledi.*

*Cebrail didi:
«Çıgil Uçmag»dan Adem,
Tanrıun buyraqı budur iş bu dem.*

*Nice ki söyledi her-giz gitmedi,
Cebrailun sözünü işitmedi.*

*Türk Dilin Tanrı buyurdu, Cebrail,
Türk Dilince söylegil dur git digil.*

*Türk Dilince Cebrail «Hey dur» didi,
«Dur-gel uçmaqun terkin ur» didi¹⁸.*

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNƏ ÇEVRİLMƏSİ:

*Haqq çağırıb, Cəbrayıl «get» dedi,
«Adəmi cənnətdən sürgün et» - dedi.*

*Cəbrayıl Adəmə çatıb söylədi,
Haqqın buyruğunu əyan eylədi.*

*Cəbrayıl: «Cənnətdən get, - dedi, - Adəm!
Tanrının əmrini icra et bu dəm».*

*Nə qədər söylədi, Adəm getmədi,
Cəbrayılın sözün heç eşitmədi.*

«-Cəbrayıl,Dur, get,

¹⁸ Türk şiiri özel sayısı III (Halk şiiri). Türk dili. Aylık Dil Dergisi. C LVII, Sayı: 445-450, Ocak-Haziran, 1989, s. 260.

Türk dilində söylə və sayıl».

*Cəbrayıl tez türkçə: «Adəm, get!» – dedi,
«Hey, dur-get, cənnəti tez tərək et» - dedi¹⁹.*

Əbbürrəhman Gözəl Qayğısız Abdalın məsnəvi formasında qələmə aldığı mifin şərhini belə açıqlayır: «İşte bu buyruktan sonra Hz. Adem cennetten çıkar. Kayqusuz bu eseriyle Hz. Ademin de Türkçe ile anlaştıklarını özellikle ifade etmektedir. Yani Kayqusuz Abdal, Türkçeyi «İlk insan Hz. Adem»in de bildiğini, kendisine cennette bu dille hitabedildiğini, bu dili anladığını ve bu sebeple de cennetten çıktığını vurgulamaktadır»²⁰. Öz kökünə Nizami və dilinə Qayğısız Abdal qədər vurğun olan ikinci bir sənətkarı göstərmək çətindir. Bu faklara mifoloji sistem, struktur baxımından nəzər salanda ilahi əlifbanın da türkə Yer üzündə Adəm övladları arasında ünsiyyət, birlik yaratmaq, mədəniyyətə yiyələnmək vasitəsi kimi türklər tərəfindən icad edildiyi anlaşılır.

8. Allahın seçimləri: peyğəmbərlər\\Sitayış. Merac

9. Dünyanı idarə edən qüvvə – məhəbbət.\\ varlıqların öz başlanğıcına və insanların haqqa çatmaq təşəbbüsləri. Dünyanın dağdan idarə olunması. Bu ideyanın XII yüzillikdə yazıya alınan («Munisnamə») mifik modeli göstərir ki, Azərbaycan türklərində dünya dağına inam çox güclü olmuşdur. Xalq arasında dillər əzbəri olan bir silsilə bayatıların bu gün də dağlara müraciətlə (A dağlar, ulu dağlar...) başlanması, insanların dərdlərini ulu dağlarla bölüşməsi bu inancedan doğur:

A dağlar, ulu dağlar,

Çəşməli, sulu dağlar.

Burda bir qərib ölüb,

Göy kişnər, bulud ağlar.²¹

¹⁹ Nəzm parçası Azərbaycan türkçəsinə müəllif tərəfindən çevrilmişdir.

²⁰ Türk şiiri özel sayısı, s. 260.

²¹ Bayatılar, s. 207

10. Təbiət // Yer in faunası və florası əmələ gəldikcə məkan və zaman mücərrədlikdən çıxıb konkretləşir.

11. Cəmiyyət // İqtidarlar, sənətkarlar və rəiyyət qarşılaşdırılır. Mənəvi amilin – bədii sözün yaşadılması üçün birincilər mədh edilir.

12. Dünya daimidir/Dünya fanidir // İnsanın maddi tərəfi – bədən, cisim dəyişsə də (torpağa çevrilsə də), mənəvi göstəriciləri - söz və yaxşı ad həmişə qalır//Həyat şirin görünsə də, ölüm haqq sayılır.

13. Zaman daim irəliyə doğru ADDIMLAYIR // Keçmişə qayıtmaq mümkün deyil.

14. Hər şey kəmiyyətlə tarazlanır // Rəqəmlərin sakrallığı ilə dünya qurmanın mərhələləri və əsas strukturları işarələnib özünü təsdiqləyir.

15. Sözün qüdrəti // Hikmət və mövizə(nəsihət)yə meydan verilir. Şair özü və ailəsi haqqında açıqlamalar edir.

Y.M.Lotman yazır ki, *poeziya mifə nərsədən daha yaxındır.*²² Böyük rus şairi Puşkinin həyatının bəzi məqamlarının süjetli şeirlərdə işarələrlə verildiyini nəzərə alan alim onun yaşadığı dövrdə senzura qadağalarına baxmayaraq, bədii sözün gücü ilə sürgün illərinə aid əhval-ruhiyyələrini qələmə aldığı bildirir. Bu mənada Nizami poeziyasında onun öz obrazının təsvirində iki cəhət nəzərə alınmalıdır.

Birincisi, klassik Şərq əlyazması – kitab tərtibi ənənəsinə görə şairin özü və ailəsi haqqında yazdığı fəxriyyələr, əhval-ruhiyyəsini əks etdirən poetik parçalar, oğluna müraciətlərdir ki, demək olar ki, «Leyli və Məcnun» poemasının rəsmi hissəsində hər birinə rast gəlirik.

İkincisi isə Y.M.Lotmanın irəli sürdüyü şəkildə şairin dolay yolla dövrünün olaylarını içərisindən keçirib

²² Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. Издательства «Просвещение». Ленинградское отделение. – Л., 1972, с. 104

bədiî dilin imkanları ilə süjetlərin içərisində əritməsidir. Əlbəttə, 850 il keçəndən sonra onları üzə çıxartmaq, müəyyənləşdirmək üçün birinci məlumatlar açar rolunu oynayır.

16. Sözü mütəəddəslisi: «Qurani-Kərim»//«Leyli və Məcnun» dastanının əsas mətni:

- n) İnsan doğulur,
- o) boya-başa çatır,
- p) təlim-təhsil alır,
- q) özünü dərk edir,
- r) sevib-sevilir,
- s) eşqi cəmiyyətdə inkar edilir,
- t) şərlə qarşılaşır,
- u) mübarizə aparır,
- v) acı-ağrı çəkir,
- w) gerçək aləmin naz-nemətdən əlini üzür,
- x) vüsala yetir,
- y) dünyasını dəyişir,
- z) haqqa qovuşur!..

«**Hikmət və mövizə (nəsihət) haqqında**» başlıqlı bölmədə Nizaminin ictimai-fəlsəfi görüşləri özünə yer tapır. Şair Allah və peyğəmbərə müraciətdə irəli sürdüyü fikirlərini daha gerçək dəlillərlə əsaslandırır, müasirlərini düşündürən bir çox sorğulara özünəməxsus şəkildə cavab tapır. İlk növbədə insanın fəaliyyətini günəşin çıxıb-batmasıyla müqayisə edən sənətkar səxavətli olmağı ən gözəl keyfiyyətlərdən biri sayır. O, səxavəti elə buluda bənzədir ki, yağışı həmişə təmännəsiz yağdırmağa qadirdir. Günəş hər gün öz nurunu mənfəət güdmədən dünyaya payladığı kimi insanlar da getdikləri yol uzununu səxavət göstərüb kisə-kisə qızıl səpməlidirlər. Nizami «*ümumi bar zamanı*»ndan, yaxud «*ümumi bəxşiş vaxtı*»ndan bəhs açır. Bu elə bir çağdır ki, imkanlılar verdikləri borcu halal etməlidirlər. Hər kəsdən soruşulmalıdır ki, zəmanənin yoxsulluğundan yaxasını necə qurtarsın. Allah şirin sözləri yer üzünə səpməklə varlıqları, təbiəti, gözəl

şeyləri qənaət, mənfəət güdmədən yaratmışdır, buna uyğun bəşər övladı da Ümumi Bəxşiş günündə varını-yoxunu əsirgəmədən elə etməlidir ki, hamının üzü gülsün. Şair sanki «Kitabi-Dədə Qorqud»un son boyunda oğuzların qədim «pay bölgüsü»nə işarə edir: «Üç Oq, Boz Oq yığnaq olsa, Qazan evin yağmaladardı. Qazan gerü evin yağmalatdı. Amma Daş Oğuz bilə bulunmadı. Həmin İç Oğuz yağmaladı. Qaçan Qazan evin yağmalatsa, halalının əlin alur, dışra çıqardı, ondan yağma edərdi».

Sadələşdirilmiş mətn: «Uc ox və Boz ox tayfaları bir yerə toplaşanda Qazan adət üzrə evini talan elətdirər, şeyşüyünü bölüşdürərdi. Amma bu dəfə Qazanın şeyləri talan edildikdə Daş Oğuz orada deyildi. Talanda ancaq İç Oğuz iştirak etdi. Qazan öz şeylərini talan elətdirərkən arvadının əlindən tutub kənara çıxar, ondan sonra ev-eşiyini oğuz əhlinin ixtiyarına verərdi». Azərbaycan türklərinə aid ilkin adətlərdən biri eposda «evini yağmalatmaq» şəklində işlənir. İkinci boyda Qazanın yurduna düşmənin qəfil basqımını ifadə edəndə bu sözün həmin anlamı verdiyi şübhəsizdir. Lakin sonuncu boyda tamam başqa məna yükünü daşıyır. Burada məhz Nizaminin işlətdiyi şəkildə «ümumi bar zamanı»ndan, yaxud «ümumi bəxşiş vaxtı»ndan danışılır. Ona görə də «yağmalatmaq» deyəndə «var-dövlət yaymaq», «bar əldə etmək», «paylaşdırmaq» və «bölüşdümək» fikrinin irəli sürüldüyü nəzərə alınmalıdır.

Dünya ikiüzlü yaranıb, yaxşının - pisin, gecənin – gündüzün, xeyirin - şərin də öz yeri olub. Hər kəs əməlinə görə qazanca sahib durub. Başqasına çatanı mənimsəmək mümkün deyil. Şair deyir ki:

*Mən bütün bədənə qida verirəm,
Ciyərin payı isə onun özünə çatacaqdır.²³*

Nizaminin irəli sürdüyü prinsipə «Dədə Qorqud»un son boyunda düzgün əməl edilmədiyi – Dış Oğuzun payı da İç

²³ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 29

Oğuzla verildiyi üçün tarazlıq pozulur və bir tayfa içərisində düşməncilik toxumu səpilir, qardaş qardaşa əl qaldırır, qan tökülür. Çünki Ümumi Bəxşiş günündə ayrı-seçkilik toxumu səpənlər – qılbaşlar və onların fitvasına uyanlar – qazanlar, aruzlar bilməli idilər ki, «Hər zərrə toz olsa belə dünya pərdəsində bir işə yarayır». Yeddi hasar – yeddi göy əyləncə xətrinə yüksəlməmiş, göyün pərdəsi altındakı yeddi qübbə boş yerə yaranmamışdır. Ötüb-gətməkdə olan həyat müqəddiməni xatırlatsa da, şəhvət, yeyib-içmək üçün deyil və yer üzündə heç nə oyuncaq kimi doğulmamışdır. Nizami nəsihət edir ki, varlıqların funksiyalarını dəyişik salmaq olmaz. Pay bölgüsündə tərəfkeşlik etmək yaramaz. Eləcə də insanları hərislik və fəaliyyətsizlikdən uzaqlaşdırmaq lazımdır:

*Yeyib-yatmaqdan çəkinə bilsən yaxşıdır,
Çünki bunlar öküz və eşşəklərdə də vardır²⁴.*

Nizaminin axtarıqlarının həddi-hüdudu yoxdur. O, sirləri öyrənmək məqsədini qarşısına qoyanda dar çərçivəyə qapanıb qalmır, hərtərəfli biliyinin, təcrübəsinin və qeyri-adi istedadının, yüksək qabiliyyətinin hesabına dünyanı qlobal şəkildə götürür, varlıqların yaranması, fəaliyyəti, inkişafı, dəyişməsinə əsil alim-araşdırıcı kimi şərh edir. «Diqqətlə baxaq, sirri axtaraq, işin tel ucunu – mənşəyini tapaq» – deyən şair yaxşı anlayır ki, yeri də, göyü də dərk etmək, birər-birər bunu da, onu da öyrənmək üçün maddi və mənəvi şeylərin təbiətinin hansı mayadan yoğrulduğunu bilməlidir. Mövcudatın vahid başlanğıca malikliyini, eyni nöqtədən idarəsini yaxşı anlayan Nizaminin bəzi qənaətləri müasir alimlərin, o cümlədən K.Yunqun nəzəri müddəaları ilə üst-üstə düşür. İsveçrəli alim insan şüurunun kənar qüvvədən (şerti olaraq «libido» alandırır) asılılığını elmi eksperimentlərlə sübuta yetirir.

²⁴Nizami. Leyli və Məcnun, s. 29.

Azərbaycan xalqının müdrik bir atalar sözündə deyilir: «Hər şeyin bir yaradıcısı var». Nizaminin və K.Yunqun qənaətlərində də dünyanın hamıya daimi görünən elementləri dərkedilməz enerjinin yardımı ilə meydana gəlib fəaliyyət göstərir.

*Dünyada kim elə bir ayna görmüşdür ki,
Əvvəldən ona (cila) vurulmamış olsun?!²⁵*

– sorğusunu açıqlayanda aqlın qəbul etmədiklərinin, daha doğrusu, müasirlərinin başa düşmədiklərinin şərhinə çalışır. Şairin məsləhətinə əsasən düşünən kəs təhqiq məqsədilə nəyə baxırsa, birinci necə yarandığını aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Əslində ilkin şeylərin mənşəyini görmək gözün, anlamaq aqlın imkanı xaricindədir. Düşünülməlidir ki, axı, varlıqlar öz özünə necə yarana bilər? Yuxarıdakı atalar sözündə deyildiyi kimi, bütün yaranışlarda başqasının yardımı gərəkdir. Qarşıya gözəl naxış çıxanda ilk olaraq onu vuran şəxs ağla gətirilir.

Nizami ilkin təsəvvürlərdən bəhs açanda fikirlərini mifoloqdan çox filosof tək təqdim edir: anlaşılması imkan xaricində olan şeylərin mövcudluğu o deməkdir ki, hər şey Yaradıcının əlindədir. Ona aid meydanda at çapmağın isə heç bir mənası yoxdur.

*Bütün ağıllılar, vurğunlar aciz qalıblar ki,
Bu dünya necə meydana gəlmişdir?!
Əgər bir kəs dünyanın necə yarandığını bilsə,
Mümkündür ki, o da elə bir işi görməyi bacarsın,
Madam ki, dünyanı yaratmaq bizə mümkün deyil,
Onun necəliyi də təsəvvürümüz xaricindədir.²⁶*

Dünyada hər şey nəzm-intizamla düzəldilmişdir. Ən adi varlıqlarda da gizli xəzinə vardır. Şair o xəzinələrin açarının şüshədən deyil, poladdan qayrılmasını, yəni dərin bilik qazanılmaqla dərkini əsas şərt sayır. Çünki elmlərə yiyələnməyənlər xəzinəyə çatıb şərbət istəyirlər, zəhər

²⁵ Yənə orada, s. 30.

²⁶ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 30.

tapırlar. Mifik görüşləri saf-çürük edən Nizami xalq inanclarından götürdüyü «İlan həmişə xəzinə üstə yatır» qənaətinə tamam başqa don geyindirir. Musanın və Harunun zəngin gövhər xəzinələrinin qiymətini onda görür ki, birincisi insanlara fayda, ikincisi ziyan verir, ölümə səbəb olur. İlan zəhəri də eyni ilə həyata son qoymaqla yanaşı, sağlamlığa, ömrün uzanmasına imkan yaradır. Maraqlıdır ki, gerçək anlamda da hər şey bir nöqtədən hərəkətə başlayıb o yerdə də ömrünü bitirib başqası ilə əvəzlənir. Nizaminin gəldiyi nəticəyə görə, «Pərgar dairəni tamamladıqda ilk addımını atdığı nöqtəyə qayıdar».

*Nə vaxta qədər ehtiyacım olan hər tikəni
Şaha, çobana həvalə edəcəksən?*²⁷

Şərqdə formalaşan kitabların (əlyazmalar: divan ədəbiyyatı və epik poemalar nəzərdə tutulur) özünəməxsus ənənəsi, quruluşu, rəsmi girişi, başlanğıcı, ardıcılığı, sonu, ümumi prinsipləri və fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bəzi cəhətlər uzun yol boyu sınaqlardan keçən tarixi təcrübədən, bəziləri də İslam ədəbi prosesindən hazır şəkildə alınmışdır. Bədii mətnin Şərqə məxsus spesifik strukturu müəyyən mərhələdə dünya ədəbiyyatında aparıcı rola malik olmuş, hətta Avropa mədəniyyətinin «İlahi komediya», «Dekameron», «Qeptameron», «Şərq-qərb divanı» kimi əsərlərin özülünü təşkil etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Nizami. Yeddi gözəl (filoloji tərcümə). - Bakı, 1983.
2. Nizami. Leyli və Məcnun (filoloji tərcümə). - Bakı, 1981, s. 18
3. Nizami. İsgəndərnamə (filoloji tərcümə). - Bakı, 1983, s. 22
4. Nizami. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə prof. R.Əliyevindir. –Bakı, 1981, s. 79-81.

²⁷ Nizami. Leyli və Məcnun, s. 20

5. Türk şiiri özel sayısı III (Halk şiiri). Türk dili. Aylık Dil Dergisi. C LVII, Sayı: 445-450, Ocaq-Haziran, 1989, s. 260.
6. Lotman Ö.M. Analiz pogtiçeskoqo teksta. Izdatelğstva «Prosvetşenie». Leninqradskoe otdelenie. – L., 1972, s. 104
7. Filosofiyə löbvi, T. 1, s. 25 (Sm: Marks K., Gnqelğs F. Soç. T. 21, s. 79)
8. Kitabı-Dədə Qorqud. – Bakı, Yazıçı, 1988, s. 83
9. Azərbaycan mifoloji mətnləri, Bakı, 198 , s. 115-116
10. Kraçkovskiy I.Ö. Rannaə istoriyə povesti o Medjnune i Leyli v arabskoy literature. Izb. soçineniyə., tom II, M.-L., 1956, s. 591-596; E.G.Bertelğs. Istoçniki “Leyli i Medjnun” Nizami. – V kn. Izbrannie trudi. Nizami i Fizuli. – M., 1962, s. 266-275
11. Bertelğs E.G. Istoçniki “Leyli i Medjnun” Nizami. – V kn. Izbrannie trudi. Nizami i Fizuli. – M., 1962, s. 268
12. Aliev Q.Ö. Akademik A.E.Krimskiy i eqo soçinenie «Nizami i eqo sovremenniki». – Vvedenie v kn. A.E.Krimskiy. Nizami i eqo sovremenniki, Baku, 1981, s. 11
13. Aliev R.M. Nizami i eqo pogma «Leyli i Medjnun». – Predislovie k kn.: Nizami Qəndjevi. Leyli i Medjnun. Pervod s farsı, predislovie i kommentarie Rustama Alieva, Baku, 1981, s. 11
14. Şirvani Ö.Z. Eñe raz ob istoçnikax pogmi «Leyli i Medjnun» Nizami /Opit istoriko-sravnitelğnoqo izuçenie literaturnix vzaimosvəzey/. – jurnal «Uçenie zapisi Azerbaydjanskoqo Universiteta»,seriyə: əzik i literatura, 1966, № 6
15. Sasani H. Nizaminin «Leyli və Məcnun» poeması. Namizədlik dissertasiyası. – Bakı, 1970 (Azərbaycan EA-nın kitabxanasında sxlanır).
16. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, 1991, s 108

17. Baxşaliev Q.B. Predislovie k kn. Abu-l-Faradj Al-Isfaxani. Kniqa pesen. Filoloqiçeskiy perevod s arabskoqo, predislovie, issledovanie, kommentarii i ukazateli Q.B.Baxşalievoy. – Baku, 1994, s. 20

18. Bertels Y.E. Nizaminin «Leyli və Məcnun» əsərinin mənbələri. – Bax.: «Nizami» almanaxı, Birinci kitab, Bakı, 1940, s. 181

19. Sm.: İbn Xalikan. Kitab vafaət..., I-IV, al-Kaxira, 1948

20. Xalisbəyli T. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan qaynaqları. – Bakı, 1991, s 103

21. Rozanov V.V. Lödi lunnoqo sveta. Metafizika xristianstva. Vtoroe izdanie – S.Peterburqğ, 1913

22. Qeredot. İstoriə. V devəti tomax. – M., 1999, s. 87-88

23. Şirvani Yusif Ziya. «Leyli və Məcnun» əsərinin meydana gəlməsi məsələsinə dair. «Nizami» almanaxı, Üçüncü kitab – Bakı, 1941, s. 120-126

24. Səfərli Ə. Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s. 109

25. Krimski A.E. Nizami i eqo sovremenniki. – Baku, 1981, s. 27 və 79

26. Hacı A. Bayatı poetikasını. – Bakı, 2000

27. Todorov Uvetan. Pogtika. V kn. «Strukturalizm: «za» i «protiv». – M., 1975, s. 37

28. Lotman Ö.M. Analiz pogtiçeskoqo teksta. Izdatelçstva «Prosvexenie». Leninqradskoe otdelenie. – L., 1972, s. 257

BAŞLIQLAR

<u>SƏRƏNCAMI</u>	3
<u>Seyfəddin Rzasoy.</u>	
Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında	7
<u>Ramazan Qafarlı.</u>	
Nizami poeziyasında məkan,zaman və kəmiyyət vəhdəti: dini-mifoloji düşüncə kontekstində.	16
<u>Ramazan Qafarlı.</u>	
Nizaminin məhəbbət idealı:mif, əfsanə, yoxsa gerçəklik?	37
<u>Ağaverdi Xəlil.</u>	
Nizami və folklor: şifahi və yazılı ənənənin əlaqəsi kontekstində	68
<u>İslam Sadıq.</u>	
Türk folklorunda və Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” dastanında qoruyucu tanrı obrazı.	82
<u>Qalib Sayılov.</u>	
Həzrət Nizami Gəncəvi və etnoyaddaş	95
<u>Fidan Qasımova.</u>	
Nizami Gəncəvi əsərlərində xalq adət-ənənələri və inanclar	97
<u>Masallah Xudubəyli.</u>	
Bir tütəyin sirri	105
<u>Sahibə Paşayeva.</u>	
Nizami yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı motivləri	116
<u>Ramin Allahverdi.</u>	
Klassik ədəbiyyatımızda və Nizami yaradıcılığında Novruz ənənələri	122
<u>Nailə Əskər.</u>	
Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında deyimlər və məsəllər.	130

Ramiz Ələkbərov.

“Xeyir və Şər” hekayəsində folklor motivləri 135

Aydın Mustafayev.

Nizami Gəncəvi və mənəvi-əxlaqi dəyərlər 142

Əli Şamil, Aynur Qəzənfərqi.

Naxçıvan folklor örnəklərində N.Gəncəvi əsərlərinin izləri 148

Tahir Nəsimov.

Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində türk dünyə qavrayışı və “Qeser” dastanı ilə bəzi uyğunluqlar 156

Məva Yusifova.

Nizami Gəncəvi irsi və folklor 175

Reyhan Dadaşova.

“Kitabi-Dədə Qorqud” da və Nizami Gəncəvidə poetonimlər etnomədəni kod kimi. 182

Nübar Həkimova.

Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”və “ İskəndərnamə” əsərlərində tibbi amillər 188

Xətavə Cəfərova.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında xalq təbabəti. 192

Vüsal Kərimova.

Nizami Gəncəvinin „Sirlər xəzinəsi” əsərində folklor motivləri 198

Vüsal Səfiyeva.

Həmid Araslı yaradıcılığında Nizami və folklor mövzusu 205

Nizami Gəncəvi və folklor,

Bakı, “Nurlan”, 2013.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompyuterdə yığdı:
Ülviyyə Əliyeva

Korrektor:
Vüsal Abiyev

Kompyuter tərtibçisi və
texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 60/84 16/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 214 səh.
Tirajı: 300

Kitab AMEA Folklor İnstitutunun Redaksiya-Nəşriyyat
şöbəsinin Kompyuter Mərkəzində yığılıb səhifələnmiş,
«Nurlan» NPM-də hazır depozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

